

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.734-053.81(477)(043)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРАЦЮ В УКРАЇНІ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO LABOUR IN UKRAINE (THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS)

Барегамян С.Х.,
*асистент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Маріупольського державного університету*

У статті досліджено процес становлення та розвитку конституційного права на працю в Україні з 1917 року до нашого часу. Виявлено причини, що негативно вплинули на розвиток трудових правовідносин в конкретних історичних умовах. Проаналізовано вплив законодавства про працю провідних країн світу на розвиток вітчизняного права на працю.

Ключові слова: конституційне право на працю, нормативно-правові акти, конституційні акти, конституція, конституційний розвиток, трудові правовідносини, трудове законодавство.

В статье исследован процесс становления и развития конституционного права на труд в Украине с 1917 года до нашего времени. Выявлены причины, которые негативно повлияли на развитие трудовых правоотношений в конкретных исторических условиях. Проанализировано влияние законодательства о труде ведущих стран мира на развитие отечественного права на труд.

Ключевые слова: конституционное право на труд, нормативно-правовые акты, конституционные акты, конституция, конституционное развитие, трудовые правоотношения, трудовое законодательство.

In the article considers the process of formation and development of the constitutional right to labor in Ukraine from 1917 to the present time. The causes that negatively affected the development of labor relations, in specific historical conditions. Analyzed the impact of the labor legislation of the leading world countries to development of the national labor rights.

Key words: constitutional right on labor, regulations, constitutional acts, constitution, constitutional development, labor relationship, labor laws.

Постановка проблеми. Досліджуючи різні аспекти конституційного права на працю на сучасному етапі, не можна обійти увагою історію його розвитку. Адже сучасний каталог прав людини, зафіксований в конституціях правових держав і міжнародно-правових документах, – результат тривалого історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства.

П.М. Рабінович основні права людини розглядає як певні її можливості, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [1, с. 9].

Стан дослідження. На необхідність закріплення права на працю почали звертати увагу не так давно, не зважаючи на те, що праця є основою матеріального забезпечення людини, без праці не може існувати жодне суспільство.

Право на працю розглядалось в XIX ст. такими мислителями, як Мореллі, Бабеф, Роберт Оуен та ін. Шарль Фур'є, наприклад, писав: «Ми втратили цілі століття на дріб'язкові дискусії про права людини,

але зовсім не думали про визнання такого істотного права, як права на працю, без якого всі інші перетворюються на нуль» [2, с. 17].

Становлення права на працю як конституційного, тобто такого, що закріплене та охороняється конституцією, почалось в XX ст. з появою країн тоталітарного соціалізму, що пов'язано з ідеями про право людини на гідне існування й іншими суспільно-гуманістичними постулатами, що отримали широке поширення у зв'язку з перемогою над фашизмом, ствердженням у світі демократичних цінностей. Саме в конституціях країн СРСР, потім країн Східної Європи та Азії вперше були закріплені соціально-економічні права, зокрема право на працю. «Ми повинні визнати, що ці конституції уперше в широкому об'ємі і комплексно стали регулювати питання облаштування суспільства, висунули на перший план соціально-економічні права» [3, с. 2-3].

Історіографія конституційного права на працю в Україні досить складна і неоднозначна. Окремі питання його розвитку висвітлювалися фрагментарно у світлі конституційного права, трудового права, теорії та історії держави та права, котрі були опубліковані в XX столітті – з 1917 року і до нашого часу.

Під час дослідження було здійснено глибокий правовий аналіз значної кількості нормативно-правових актів України та спеціальної наукової літератури за темою. Основну увагу приділено вивченню конституцій, проектів конституцій, трудового законодавства зазначеного періоду.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного дослідження історичних документів, конституційних актів та законодавства в сфері праці виявити закономірності розвитку та основні напрямки становлення конституційного права на працю в Україні з 1917 року до нашого часу.

Виклад основного матеріалу. У часи приходу Директорії до влади в Україні діяли різні джерела права: законодавство Російської імперії, Тимчасового Уряду Росії, Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. В цій ситуації Директорія обрала шлях часткового анулювання одних та введення інших законів. Оцінюючи законодавчу діяльність Директорії в цілому, П.П. Музиченко відмітив непослідовність та відсутність чіткої програми правового реформування [4, с. 323].

Після 1917 року в нашій політико-правовій літературі домінуючим стало трактування визначення держави як апарату диктатури пролетаріату.

Характеризуючи той період, А.Н. Трайнін писав: «Зараз переломний момент, коли влада зве до законності. Бо законність – це урочистість норми над інстинктом, законність – це вірність законам, рівно обов'язкова для влади і громадян... Закони можуть бути ліберальні або консервативні, корисні і шкідливі, але законність не буває поганою або хорошою... Є законність як деяка правова цінність, єдина і в революції, і в реставрації: законність як наслідування законів, без яких жодна регулярна влада у світі, буржуазному або пролетарському, обійтися не може» [5, с. 24].

Нестабільна ситуація в Радянській державі, що тоді склалась, не дозволила закріпити в Основному Законі право на працю. Тим не менше, принципове значення з точки зору вирішення завдання створення реальних матеріальних гарантій мало визнання праці обов'язком всіх громадян Радянської республіки і проголошення лозунгу: «Хто не працює, той не їсть» (ст. 18) [6, с. 312].

Але у першому Кодексі законів про працю РРФСР від 10 грудня 1918 р., в основу якого була покладена перша радянська Конституція від 10 липня 1918 р., Росія законодавчо закріпила і забезпечила право на працю визначеними гарантіями з боку держави, опинившись серед країн, що кодифікували своє законодавство про працю. Дія Кодексу навіть до утворення СРСР була поширена на територію України, яка входила в той час до складу РРФСР на правах автономної області.

В ст. 10 Кодексу говорилося, що всі працездатні громадяни мають право на застосування праці по своїй спеціальності і за винагороду, встановлену для цього роду роботи [7, с. 10]. Як писав про цей кодекс К.М. Варшавський, «основою трудових відносин стає трудова повинність: розподіл робочої сили прово-

диться за приписом підлягаючого державного органу, обов'язкового як для найманця, так і для наймача; їх угода принципово безсила будь-що змінити» [8]. Державна влада, що призначає на роботу, «може й зняти з роботи, перевести трудящого в інше місце, на інший рід роботи: він лише слухняне знаряддя в її руках...» [9]. Даний Кодекс, крім закріплення норм про трудову повинність, встановлював тривалість нормального робочого дня у вісім годин, чітко закріплював порядок понаднормових робіт, перерви в роботі, щотижневий відпочинок і відпочинок у святкові дні, час щорічних відпусток, передбачав скорочення робочого дня під час роботи вночі [10, с. 6-7], регулював порядок надання праці, попереднє випробування, переклади й звільнення трудящих, включав розділи, присвячені винагороді за працю й охороні праці [11].

Слід підкреслити, що великого значення для правового регулювання трудових відносин російський КЗпП 1918 року не мав. У зв'язку з іноземною інтервенцією, громадянською війною, економічною розрухою в країні та іншими обставинами виникли великі перешкоди для його застосування. Кодекс формально існував, але практично не діяв, мав більш декларативний, ніж практичний характер, принаймні, багато його норм не застосовувалися.

Як зазначив Ю.П. Дмитренко, «цей кодекс, як і інші нормативні акти того періоду, значною мірою був пристосований до вирішення завдань «воєнного комунізму», коли трудові відносини ґрунтувалися на загальній трудовій повинності» [12, с. 12].

Наступним кроком державного будівництва і розвитку права на працю в радянській Україні було прийняття 10-14 березня 1919 р. в Харкові Основного Закону – Конституції УРСР, третій розділ якої задекларував права і обов'язки трудящого та експлуатованого народу України, визначав соціальну основу нової державності – диктатуру пролетаріату. Обов'язок усіх громадян працювати (ст. 28) був зафіксований і в Конституції УРСР.

Конституція, здійснивши вплив на всю сферу соціальних і політичних перетворень в країні, задекларувала нові принципи і соціальні цінності, зокрема, в сфері прав та обов'язків трудящих склала юридичну базу для наступної законотворчої діяльності [4, с. 414], але права на працю не закріплювала.

Після закінчення громадянської війни було здійснено перехід від «військового комунізму» до НЕПу (нової економічної політики), відпала необхідність в залученні населення до трудової повинності в її попередньому розумінні. Головна мета НЕПу – заспокоїти селян і робітників, вивести країну з глибокої соціально-економічної кризи і спрямувати її розвиток на відродження зруйнованого господарства й підвищення матеріального добробуту народу [13].

Проведення нової економічної політики викликало серйозні зміни в системі регулювання трудових відносин, окремо діючі нормативні акти вже не відповідали умовам, які склалися, назріла гостра необхідність в створенні нового Кодексу законів про працю, тобто системи взаємозалежних норм, зрозумілих кожному працівнику.

Проект Кодексу законів про працю УРСР розроблювався спочатку на основі проекту, а потім прийнятого Кодексу законів про працю РРФСР та в повній відповідності з ним, він був майже його дослівним перекладом. Одночасно з прийняттям КЗпП РРФСР 1922 р. було скасовано дію КЗпП 1918 р., а також всіх інших законодавчих і нормативних актів, що регулювали трудові відносини, оскільки вони суперечили змісту нового кодексу. Український КЗпП набув чинності 2 грудня 1922 р., після введення КЗпП РРФСР, він діяв майже 50 років.

На початковому етапі нової економічної політики Кодекс мав велике значення в процесі відродження народного господарства, але з 1924 р. на Україну почали поширюватися загальносоюзні акти, практика використання виявила, що окремі норми Кодексу не завжди підходять для регулювання трудових відносин у деяких галузях народного господарства та окремих професіях, у зв'язку з цим з середини до кінця 20-х років була прийнята ціла низка законодавчих актів, що знайшло відображення в доповненнях і поправках до КЗпП [14].

Повернемося до Конституцій. Для того, щоб зрозуміти причини появи і зміст Конституції СРСР 1936 р., а також Конституції УРСР 1937 р., слід коротко охарактеризувати період, в якому вони створювались. В Союзі було сформовано тоталітарний режим з суворою ієрархією в системі державних органів і недержавних структур, беззаперечним виконанням вказівок зверху, відсутністю будь-якої можливості публічних критичних оцінок політичних відносин (вони негайно каралися). У таких умовах демократичні положення, що декларують в конституційному і поточному законодавстві, були позбавлені свого реального державно-правового сенсу [15, с. 120].

Конституція РРФСР 1936 р. трохи змінила підхід до права на працю. На відміну від Конституції РРФСР 1918 р., праця закріплюється вже не тільки як обов'язок, а й оголошується конституційним правом. Закріплене в ст. 98 розділу VIII «Основні права й обов'язки громадян» Конституції УРСР 1937 р. [16], як і в ст. 118 Конституції РРФСР 1936 р. [17], право на працю розумілося як право громадян на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю та якістю. Забезпечувалося право на працю «соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, усуненням можливості господарських криз і ліквідацією безробіття» (ст. 98).

Що стосується положення про обов'язок, то воно розміщувалося не в главі, присвяченій правам і обов'язкам громадян, а в главі «суспільний устрій», що підвищувало важливість не права на працю, а обов'язку працювати. Стаття 12 встановлювала: «Праця в Українській РСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «Хто не працює, той не їсть». В Українській РСР здійснювався принцип соціалізму: «Від кожного за його здібністю, кожному за його працею». Таким чином, загалом був зафіксований «до-

бровільній вступ» громадян в трудові відносини, але все одно більша увага концентрувалась на залученні до праці в обов'язковому порядку.

Формально закріплюючи широкий спектр прав і свобод громадян та гарантії їх забезпечення, Конституція УРСР 1937 р. була однією з найдемократичніших у світі, але, це все було майже фіктивним, вигадкою. Звісно, в умовах встановленої командно-адміністративної системи фактичне здійснення зафіксованого на папері було нереальним. Постійно порушувалися конституційні права громадян, в тому числі і трудові. Цей час особливо відрізняється жорстокістю політики.

Пізніше в країні склалася військова обстановка, яка призвела до необхідності залучення громадян до праці в обов'язковому порядку у формі трудової мобілізації і трудової повинності. Постановою РНК СРСР від 10 серпня 1942 р. № 65 були визначені можливі випадки оголошення трудової повинності. Трудовій мобілізації підлягало практично все працездатне населення міст з числа тих, хто не працював на державних підприємствах і в установах, або які не навчалися у вищих і середніх навчальних закладах. У разі ухилення осіб від мобілізації для роботи на важливому виробництві або будівництві, застосовувалось суворе покарання – притягнення до кримінальної відповідальності з призначенням у виді покарання примусових робіт на термін до одного року за місцем проживання.

Після закінчення Другої світової війни, з переходом до мирної праці, були відмінені методи регулювання трудових відносин, характерні для військового часу. Поступово поновлювались довоєнні норми, прийшов час пом'якшення норм трудового законодавства. Світове співтовариство відкриває нову сторінку у визнанні прав людини і громадянина. Так, Конституціями Італії, Данії, Індії, Японії, Гватемали, Коста-Ріки, Габону, Бангладеш, Марокко та ряду інших держав було проголошено право на працю. Деякі повоєнні конституції проголошують також право на рівну плату за рівну працю і право на відпочинок, які іноді розглядаються як органічне продовження права на працю [18].

Таким чином, ми бачимо, що закріплення положень, що відносяться до соціально-економічних аспектів життя суспільства, і у тому числі закріплення права на працю в конституціях ряду країн, відбувалося після Другої світової війни і було пов'язане з ідеями про право людини на гідне існування та іншими суспільно-гуманістичними постулатами, що отримали широке поширення у зв'язку з перемогою над фашизмом, ствердженням у світі демократичних цінностей.

Отже, трудове законодавство УРСР розвивалося під прямим впливом загальносоюзних нормативних актів, подальшого розвитку українське право на працю одержало після прийняття 15 липня 1970 р. основ законодавства про працю СРСР. Кодекс законів про працю УРСР формувався як зібрання актів, він був прийнятий 10 грудня 1971 р. В Кодексі були збережені положення, перевірені багаторічною практи-

кою, значно розширені юридичні гарантії права на працю. Так, ст. 22 забороняла необґрунтовану відмову в прийомі на роботу; на користь працівника були конкретизовані умови переведення на іншу роботу (ст. 32-34); більш чітко і детально регламентується порядок залучення робітників і службовців до надурочних робіт (ст. 54-56) та ін. [19]

Що стосується конституційної реформи в Україні, то рішення про її проведення було прийняте ще в 1962 р., але тільки у травні 1977 р. був підготовлений проект нової Конституції. 7 жовтня 1977 р. Верховна Рада СРСР прийняла Декларацію про прийняття та оприлюднення Конституції СРСР. 20 квітня 1978 р. Верховна Рада УРСР прийняла Конституцію УРСР, текст якої майже повністю відповідав тексту Основного Закону СРСР.

Конституція УРСР 1978 р. мала таку саму структуру, як і її попередниця 1937 р. – одночасно закріплювала право на працю та обов'язки працювати. Стаття 38 Конституції УРСР передбачала право на працю: «громадяни України мають право на працю, – тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості та якості, не нижче встановленого державою мінімального розміру, – включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Таким чином, у зміст права на працю був включений, у порівнянні з Конституцією СРСР 1936 р., новий елемент – можливість вибору роботи [20].

Одночасно на противагу закріпленому в ст. 38 праву на працю, ст. 58 Конституції встановлювала обов'язок працювати: «Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина України – сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни».

В ст. 14 глави 2 Конституції «Економічна система» говорилося: «Джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної радянської людини є вільна від експлуатації праця радянських людей. Відповідно до принципу соціалізму «Від кожного – за здібностями, кожному – за працею» держава здійснює контроль за мірою праці і споживання. Вона визначає розмір податку на доходи, які підлягають оподаткуванню. Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини».

Отже, з'явилась нова регламентація права на працю та обов'язку працювати. У порівнянні з попереднім розвитком радянського конституційного права на працю, у законодавстві держави з ринковою трансформацією до цього інституту вкладений трохи інший зміст. Але хоч і було закріплене право на працю в радянських Конституціях, бути реалізовано воно не могло з тієї простої причини, що одночасно з ним був закріплений обов'язок працювати.

Перехід до ринкових відносин змусив законодавця звернути увагу на захист прав. Після прийняття

Конституції України 1996 року ситуація докорінно змінилася, право на працю зазнало суттєвих змін в змісті. Україна у ст. 1 Основного Закону проголосила себе незалежною, правовою, соціальною, демократичною державою. Конституція змінила основи регулювання відносин між людиною і державою. Людина, її права і свободи проголошуються вищою цінністю, а їх дотримання і захист – обов'язком держави. Складовою частиною правової системи України визнані норми міжнародного права. Розширений був і комплекс прав людини, закріплених Конституцією України. Так, Конституція України накреслила якісно новий підхід до визначення змісту трудових прав і, насамперед, права на працю, яке визначається у ч. 1 ст. 43 як «можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку вільно погоджується».

Якщо проаналізувати вказану норму в порівнянні з положеннями ст. 38 Конституції УРСР 1978 р., у якій право на працю визначалося як право на одержання гарантованої роботи з оплатою праці відповідно до її кількості і якості, не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб, то можна прийти до висновку, що праця стала вільною, і право перестало породжувати обов'язок кожного працездатного громадянина своєї держави працювати. Таким чином, звуження кола конституційно закріплених основних обов'язків у Конституції України 1996 р. поєднується з процесом новелізації традиційних обов'язків і встановленням нових. Це діалектичний процес, який відповідає сучасному етапу державотворення в Україні [21, с. 127-128].

Отже, особливість діючого Основного закону України не тільки в новій трактовці права на працю (розглядається не як обов'язок, а мова йде про свободу праці), а й в поширенні його змісту, до права на працю включені складові, котрі перебувають за межами цього права, хоча зовні і характеризують це явище.

Як вказують Ю.М. Тодика і В.С. Журавський, невиключення до діючої Конституції обов'язку працювати пов'язано з труднощами гарантування його реалізації [21, с. 127-128]. На нашу думку, невиключення до Конституції обов'язку працювати не говорить про усунення держави від забезпечення прав громадян в сфері праці. Держава своєю політикою покликана створювати умови, сприяючи економічному розвитку країни, найбільш повної зайнятості населення, підготовці кваліфікованих кадрів працівників і керівників; захисту прав людини у сфері праці.

Але, як і раніше, актуальним залишається прийняття нового Кодексу законів про працю України, одним з важливих завдань якого буде приведення норм українського трудового права у відповідність з нормами європейського трудового права. Трудове законодавство залишається чи не єдиною галуззю українського законодавства, не кодифікованою досі.

Висновки. Таким чином, із вищевказаного дослідження видно, що право на працю в Україні про-

йшло складний та тривалий історичний шлях становлення, визначений основними етапами розвитку держави в XX столітті – з періоду розвалу Російської монархії і до нашого часу.

Оскільки дослідження присвячено саме праву на працю, яке охороняється Конституцією, зробимо особливий акцент на тому, що в конституційних актах Української Народної Республіки, Української Держави періоду Гетьманату, Західноукраїнської Народної Республіки і Української Народної Республіки періоду Директорії (без радянського періоду) з 1917 по 1920 рр. було закріплено прагнення до побудови незалежної держави, в якій гарантувався захист основних прав і свобод кожному громадянину України, але принцип свободи праці у відносинах між державою та громадянином фактично був відсутній.

Слід зазначити, що уперше соціально-економічні права, зокрема конституційне право на працю громадян, тобто закріплене і таке, що охороняється конституцією, пов'язано, передусім, з появою в XX столітті країн тоталітарного соціалізму (спочатку СРСР, потім країн Східної Європи і Азії). Так, Кон-

ституція УРСР 1937 р., услід за відомою «сталінською» Конституцією СРСР 1936 р., закріплювала не тільки обов'язок працювати, а й право на працю. Така ж конструкція містилася і в Конституції УРСР 1978 р. Виходило так, що громадяни, в першу чергу, були зобов'язані працювати, а вже тільки потім мали право на працю, яке в цьому випадку не могло бути реалізоване повністю.

Після прийняття Конституції 1996 р. право на працю в Україні зазнало суттєвих змін в змісті. На сучасному етапі розвитку ринкових відносин право на працю, передусім, є правом на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці, при цьому держави беруть на себе обов'язок проводити активну політику, спрямовану на сприяння повній, продуктивній і вільній зайнятості. Такий підхід є цілком правильним, оскільки реалізація права на працю полягає не лише в отриманні роботи шляхом укладення трудового договору, але й у виконанні іншої діяльності, яка дозволяє заробляти собі на життя будь-яким видом діяльності, не забороненим законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
2. Фурье Ш. Избранные сочинения : в 4 т. : пер. с фр. / Ш. Фурье. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 3. – 600 с.
3. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт / В.Е. Чиркин. – М. : Зерцало, 1998. – 448 с.
4. Музыченко П.П. История государства и права Украины : учеб. пособие / П.П. Музыченко. – 6-е изд., испр. и доп. – К. : Знання, 2008. – 588 с. (Высшее образование XXI века).
5. Трайнин А.Н. О революционной законности / А.Н. Трайнин // Право и жизнь. – 1922. – № 1. – С. 24.
6. История советского государства и права (1917–1920 гг.). – М. : Наука, 1968. – Кн. 1. – С. 312 ; СУ РСФСР. – 1918. – № 51. – Ст. 582. – 447 с.
7. Егоров В.В. Право на труд рабочих и служащих: теория и практика / В.В. Егоров. – М. : Наука, 1986. – 117 с.
8. Рекомендации по применению режимов гибкого рабочего времени на предприятиях, в учреждениях и организациях отраслей народного хозяйства : утверждены постановлением Госкомтруда СССР и Секретариата ВЦСПС от 30 мая 1985 г. № 162/12-55 // Бюллетень Госкомтруда СССР. – 1985. – № 11.
9. Временное положение о порядке квотирования рабочих мест на предприятиях, в учреждениях и организациях для лиц, нуждающихся в социальной защите : Приложение к постановлению М-ва труда и занятости населения РФ от 11 июня 1992 г. № 21в // Бюллетень Минтруда РФ. – 1996. – № 8.
10. Більш докладно див. : Волкова О.Н. История развития советского трудового законодательства : учеб. пособие / О.Н. Волкова. – М. : ВЮЗИ, 1986. – 62 с.
11. Инструкция о порядке ведения трудовых книжек на предприятиях, в учреждениях и организациях : утверждена постановлением Госкомтруда СССР от 2 авг. 1985 г. № 252 // Бюллетень Госкомтруда СССР. – 1986. – № 1.
12. Дмитренко Ю.П. Трудове право України : підручник / Ю.П. Дмитренко. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
13. Економічна історія України і світу : підручник / за ред. Б.Д. Лановика. – К. : Вікар, 1999. – 737 с. – (Вища освіта XXI століття).
14. Олійник О.М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917–1929 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2003. – 225 с.
15. Поздняков Э.А. Философия государства и права / Э.А. Поздняков. – М. : Полиграф-Сервис, 1995. – 312 с.
16. Конституція (Основний закон) Української РСР : Закон від 30.01.1937 р. із змін., внесеними згідно із Законом УРСР № 1486-IX (1486-09) від 19.11.1976 р. // Відомості Верховної Ради. – 1976. – № 48. – Ст. 448.
17. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик : с изм. и доп., принятыми на I, II, III, IV, V сессиях Верховного Совета СССР третьего созыва. – М. : Правда, 1954.
18. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. для ВУЗов / А.А. Мишин. – 14-е изд. перераб. и доп. – М. : Юстицинформ, 2008. – 331 с.
19. Кодекс законів про працю України : Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради УРСР – 1971. – Ст. 375 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
20. Конституція Української РСР : Закон від 20.04.1978 р. № 888-IX // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 18. – Ст. 268 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.
21. Тодика Ю.М. Конституційне право України : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.